Wiener Slawistischer Almanach 46 (2000) 239-246

Галина Мацюк

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНОГО ОПИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В РУКОПИСНІЙ ГРАМАТИЦІ ІВАНА МОГИЛЬНИЦЬКОГО

Граматична кодифікація української мови в Галичині XIX ст. – проблема багатообіцяюча, оскільки актуалізує маловідомі загалу мовознавців джерела, серед яких, наприклад, рукописна "Грамматыка ꙗзыка Σлавено-рꙋΣкогѡ" І.Могильницького, готова до друку 1824р. і вперше надрукована як пам'ятка лише в 1910 р.[1] Її індуктивна передісторія частково висвітлена у працях М.Возняка, О.Маковея, М.Павлюка, Г.Бідера[2], однак граматика зберігає свою загадковість з точки зору використаної у ній лінгвістичної теорії. У цьому випадку перед нами дослідження, яке зберегло першу спробу наукової характеристики української літературної мови, але яке мовознавці незаслужено обійшли своєю увагою[3].

Написання граматики збіглося зі зміною наукової парадигми в європейському мовознавстві: замість логіко-граматичного підходу, до мовної емпірії вчені почали застосовувати ідеї порівняльного та історичного мовознавства і, як освічена людина свого часу, І.Могильницький відреагував на ці віяння: його граматичний опис української мови зазнав впливу універсального та ідіоетнічного розуміння сутності мови, а також ідеї про генетичну спорідненість слов'янських мов. Однак найбільше І.Могильницький врахував досвід укладачів "Адельфотесу", Л.Зизанія, М.Смотрицького та опис національних слов'янських мов, зокрема російської з

---

1 "Грамматыка ꙗзыка Σлавено-рꙋΣкогѡ"" в: *Фільольоґічні праці Івана Могильницького. Українсько-руський архив*. T.V, Львів, 1910, 71-215.

2 *Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.* Написав М.Возняк. У Львові, 1911; Маковей О. "З історії нашої фільольоґії. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Йосиф Лозинський)", *ЗНТШ*, кн. І, Т. LI, 1903; Павлюк М.В. *Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду*. К., 1978, 67-69; Bieder Hermann, "Grundprobleme der frühen ukrainistischen Sprachwissenschaft in Galizien (1772–1849)", *Prosphonema. Miscellanea Historica & Philologia Iaroslavo Isaievyč Sexagenario Dedicata*. Leopoli, 1998, 103-115.

3 Є тільки стаття: Москаленко Н.А. "З історії вивчення синтаксису української мови", *Праці Одеського державного університету ім. І.Мечникова, Рік XCVII, Том. 152, Серія філологічних наук*, випуск 15, 1962, 169-181.

граматики М.Ломоносова та польської – О.Копчинського, у результаті чого його праця сформувалася під впливом греко-латинського канону граматичної правильності та теорії граматичного опису національних слов'янських мов.

Універсальне та ідіоетнічне розуміння сутності мови в граматиці ілюструють бінарні опозиції "загальне" – "конкретне", "логічне" – "граматичне", "книжна мова" – "просторѣчіє устное". Протиставлення "загальне" – "конкретне" виразно простежується з перших сторінок його твору при трактуванні завдань "граматики въ обще" і "граматики рускои" [ГрМ: 71]. З одного боку, І.Могильницький акцентував на особливостях загальної граматики (не конкретизованої до рівня обслуговування будь-якої окремої мови), яка розкриває сутність мови взагалі, а з іншого боку, він стверджував, що граматика – це збірник правил і спостережень за усною і писемною формами конкретної української мови. Протиставлення "логічне"–"граматичне" окреслювалось, у першу чергу, при поясненні синтаксису. Будь-яка думка, за вченим, мала трикомпонентну структуру: "рѣчъ" чи суб'єкт дії, "свойство" чи предикат, "союзъ" чи зв'язку як елементи судження ("суду"). У його характеристиці граматичне підґрунтя пов'язувалось з логічним, засвідчуючи розуміння речення за моделлю судження. Незважаючи на апеляцію не тільки до граматичних параметрів, а й логічного, І.Могильницький їх не сплутував і не ототожнював:

> "не всѣ тые части суда выразнѣ въ мовѣ найдуются. Коли н.п. мовю: *день ясный,* дорозумѣваеся союзъ *есть*" [ГрМ: 193].

Тлумачення відображали антитезу логічної (загальної) і конкретної (часткової) граматик, а також перші спроби психологічного підходу до мовних явищ – напрями, які вже проявлялись у граматиках XVIII ст. Порівняння рукописної граматики із згаданою працею О.Копчинського[4] схиляє нас до висновку, що до таких міркувань галицький дослідник міг прийти безпосередньо під її впливом. Правда, подібні думки були типовими і для доби І.Могильницького в цілому: за твердженням мовознавців, В.Гумбольдт у граматиці кожної мови розрізняв універсальні та ідіоматичні компоненти[5]; ідея загальної граматики була панівною в російському мовознавстві[6]. Зрештою, раціональну модель граматичного опису як універсальну, тобто придатну для характеристики будь-якої мови,

---

4 *Grammatyka języka Polskiego.* Przez X. Onufrego Kopczyńskiego. W Warszawie, 1817.

5 Кацнельсон С.Д. "Содержательно-типологическая концепция Вильгельма Гумбольдта", в: *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века,* Л., 1984, 131-132.

6 Кульманъ Н. *Изъ исторіи русской грамматики.* Пгр., 1917, 47.

І.Могильницький міг безпосередньо знайти в загальній граматиці А.Арно та К.Лансло[7] або в тих граматиках, які наслідували її положення в XVIII ст. чи в перших десятиліттях XIX ст.[8] Очевидно, пошуки універсальних ознак у мові, про які в рукописній граматиці засвідчили опозиції "загальне" – "конкретне", "логічне"–"граматичне" в змісті граматичної семантики, були не чим іншим, як реакцією І.Могильницького на теоретичний дефіцит опису української мови, підтверджуючи, з одного боку, зв'язок вченого з мовознавчою парадигмою свого часу, а з другого – застосування наукових засад у кодифікації тогочасної української літературної мови.

І все ж усю увагу І.Могильницький зосередив на обґрунтуванні ідіоетнічної сутності української мови, розрізняючи форми її існування в рукописній граматиці, і в надрукованій у 1829 р. передмові до неї "Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ"[9]. На його думку, перехід від усної народної до книжної мови можливий завдяки освіті взагалі і читанню книжок зокрема – саме за таких умов просторіччя може набути ознак книжної мови, яка має виразну ознаку – з XIII ст. практично не змінюється (що ж до просторіччя, то воно зазнає незначних змін) [Вѣдомѣсть... : 38–39]. До таких висновків автор прийшов не тільки під впливом літературного критерію, а й теоретичного: йому відомі, як видно з використаних у тексті рукописної граматики праць, ідея незмінності книжної мови від часів Володимира, яку засвідчив у свій час М.Ломоносов[10], та ідея подібності між книжною і російською народною мовою, яку проголосив О.Шишков[11]. *Опозицією "книжна мова" – "просторѣчіе устное" І.Могильницький окреслив форми існування загальнонародної української мови, хоч ще не прийшов до розуміння структурних типів книжної форми* (після І.Могильницького різні аспекти

---

7 Арно А., Лансло Кл. *Грамматика общая и рациональная*. М., 1998, 69-212.

8 Бокадорова Н.Ю. *Французская лингвистическая традиция XVIII-начала XIX века. Структура знания о языке*. М., 1987, 70.

9 "Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ", в: *Фільольоґічні праці Івана Могильницького*, 1-70.

10 Ломоносов М.В. "Предисловие о пользе книг церковных в российском языке" в: М.В.Ломоносов, *Полное собрание сочинений. Т.VII. Труды по филологии 1739–1758*. М.-Л., 1952, 585-594.

11 "Разсужденіе о славянскомъ языкѣ, служащее введеніемъ къ Грамматикѣ сего языка, составляемой по древнѣйшимъ онаго письменнымъ памятникамъ" в: *Филологическія наблюденія А.Х. Востокова*. Спб., 1863, 39, 64.

зазначеної опозиції почнуть поглиблювати О.Бодянський, М.Максимович, П.Житецький та ін.[12]).

Ідея генетичної спорідненості української мови з іншими слов'янськими в І.Могильницького виникла під впливом сучасних йому знань про спорідненість слов'янських мов, яку несли, насамперед, праці О.Востокова та Й.Добровського[13]. Не дивно, що і галицький дослідник при осмисленні свого об'єкта опису – літературної форми української мови – пробував застосувати порівняльний метод. Треба врахувати, що порівняльна методика у той час мала свої національні варіанти, індивідуалізовані в контексті наукових праць конкретних дослідників. Наприклад, сучасник І.Могильницького О.Востоков розумів цей метод дуже широко – як порівняння матеріальних форм (сьогодні трактують як зіставлення[14]). Відомо, що основою для порівняльного мовознавства була ідея вихідної точки розвитку, її Могильницький бачив і в розвитку української мови, вважаючи, що "славенскій діалектъ быти матерею и жрôдломъ всѣхъ иныхъ діалектовъ" [ГрМ: 172].

Думки про походження руської мови від "славенского діалекта" зачіпали структуру української мови, у ній могли бути форми тільки на зразок "славенскіхъ". Висновок дослідника про можливу структурну взаємодію двох мов однозначний: "же навыкъ славенскій заховался до днесь въ діалектѣ рускомъ" [ГрМ: 172]. Незважаючи на генетичну спорідненість слов'янських мов завдяки походженню з одного праджерела, кожна із них, за І.Могильницьким, з часом віддаляється від мови-основи, тому між собою вони були ближчими колись, ніж у сучасний дослідникові період розвитку.

Ідею спорідненості мов І.Могильницький переніс на писемну форму. Він часто зауважував вияв тієї чи іншої ознаки не тільки в українській мові, а й в інших слов'янських – типологічне бачення мовного елемента було для нього важливим аргументом для закріплення цієї ознаки.

---

12 Бодянскій О. "О Древнѣйшемъ свидѣтельствѣ, что церковно-книжный языкъ есть славяно-булгарскій", *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Ч. XXXVIII, Спб., 1843, 130-168.; *Начатки русской филологіи. Сочиненіе Михайла Максимовича. Книга первая*. Кіевъ, 1848. 211с.; Житецький П. *Нарис літературної історії української мови в XVII віці*. Львів, 1941.

13 "Разсужденіе... ", 1-25; *Грамматика языка славянскаго по древнему нарѣчію. Соч. І. Добровскаго*. Ч.І. Перевелъ съ Латинскаго М.Погодин. Спб., 1833 – це переклад праці Й.Добровського "Institutiones linguae slavicae dialecti veteris" ("Основи стародавнього наріччя слов'янської мови", 1822).

14 Колесов В.В. "Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в.", в: *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX в.*, 167.

Кількість мов, з якими вчений порівнював українську, різна: так, подібність у граматичному оформленні інфінітива він вбачав між російською та польською мовами, між українською, чеською і сербською. І.Могильницький звернув увагу на спільні ознаки у старих пам'ятках, написаних "бѣлорускимъ діалектомъ"[15], з ознаками сучасної йому української мови, допускаючи їхнє використання в подальшій писемній практиці.

І.Могильницький, по суті, першим в українському мовознавстві XIX ст. розпочав пізнання української літературної мови за допомогою порівняльного та історичного підходу до інтерпретації її елементів. У майбутньому розвиток порівняльно-історичної методики стосовно літературної мови засвідчать праці М.Возняка та Л.Булаховського [16]. Виклавши своє розуміння взаємозв'язку церковнослов'янської мови і літературної української, І.Могильницький порушив актуальну проблему, яку мовознавці будуть розв'язувати протягом XIX ст., а вчені Празького лінгвістичного гуртка в перших десятиліттях XX ст. у своїх "Тезах" визначать як "проблему вивчення історії церковнослов'янських елементів у національних слов'янських літературних мовах"[17].

Греко-латинський канон граматичної правильності, реалізований у східнослов'янських граматиках XVI–XVII ст., І.Могильницький перейняв від своїх попередників – укладачів "Адальфотесу", Л.Зизанія, М.Смотрицького. Наприклад, в галицькій граматиці як окремі частини виділялися *Орѳепія, Етимологія, Орѳографія, Синтаѯісъ* [ГрМ: 72], які були не тільки в праці М.Смотрицького, а й Л.Зизанія. Правда, М.Смотрицький формулював завдання граматики в дусі античного підходу до неї як до мистецтва, а в І.Могильницького ця ж ідея скорочення семіотичного розриву між писемною та усною формами мови представлена в новому статусі граматики як науки:

"извѣстное худо́жество бла́гѡ гла́ти и́ писати оу́ча́щее..." [ГрСм: 3] – "граматика руска естъ наука рускимъ діалектомъ правомовити і правописати" [ГрМ: 72].

---

[15] Хоч у "Вѣдомостяхъ" є застереження щодо вживання терміна *білоруська* для позначення поняття "книжна мова".

[16] Возняк М. *Коротка граматика давньої церковнословянської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах*. Львів, 1925; Булаховський Л.А. "Питания походження української мови", в: Л.А.Булаховський, *Вибрані праці в п'яти томах. Т.ІІ. Українська мова*. К., 1977, 9-216.; Булаховський Л.А. "Історичний коментарій до української літературної мови ", *Там само*, 217-568.

[17] "Тезисы Пражского лингвистического кружка", в: *Пражский лингвистический кружок*. М., 1967, 33-34.

Як у І.Могильницького, так і в М.Смотрицького одні і ті ж частини мови розглядалися в рамках етимології: *ім'я, займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник і вигук,* а частини мови поділялися на змінювані та незмінювані. Обидва автори часто використовували подібний набір ознак для характеристики. Наприклад, у граматиці І.Могильницького *ім'я* мало *вид, число, рід, "склонене"* [Гр.М: 91], про які засвідчував і М.Смотрицький у контексті семи ознак – *оуравненїє, родъ, видъ, число, начертанїє, падежъ, склоненїє* [ГрС: 21–30]. Галицький дослідник використав таку ж, як і в граматиці М.Смотрицького, відмінкову парадигму, запропонувавши *Именительный, Родителный, Дателный, Винителный, Звателный, Сказателный, Творителный* відмінки [ГрМ: 97–98; ГрС: 29]. Обидва мовознавці подібно трактували рід іменників – з урахуванням семантики слів та формального показника – закінчення. За І.Могильницьким, займенникам властиві ознаки *виду, роду, числа, особи і "склонення"* [ГрМ: 129], які подавав М.Смотрицький (у його граматиці займенник мав *видъ, качество, родъ, число, начертанїє, лице, падежъ, склоненє* [ГрС: 94]). Категоріями дієслова в праці І.Могильницького визнані *залогъ, спряженїє, наклоненїє, времѧ, число, лице, родъ* [ГрМ: 133–139], їх виділяв і М.Смотрицький (*залогъ, начертанїє, видъ, число, лице, наклоненїє, времѧ, родъ, спряженїє* [ГрС: 115]). Спільні елементи граматичної характеристики були в дієприкметників та дієприслівників. Крім термінології, виділених ознак частин мови, обидві граматики об'єднує підхід авторів до розкриття окремих питань синтаксису. Наприклад, І.Могильницький на матеріалі української мови розвинув своєрідні рекомендації М.Смотрицького щодо сполучуваності восьми частин мови. Взаємодія граматичних ідей цих учених доводить наступність у формуванні лінгвістичної інтерпретації: від теорії міжслов'янської літературної мови[18] до теорії української літературної мови.

Про орієнтацію І.Могильницького на **граматичний опис національних слов'янських мов** засвідчує порівняння граматик І.Могильницького, М.Ломоносова та О.Копчинського.

Галицький мовознавець трактував граматику М.Ломоносова як джерело, що фіксувало ознаки конкретної слов'янської мови – російської, щодо якої він обґрунтовував самостійність та окремішність української. І.Могильницький іноді враховував дефініції М.Ломоносова (наприклад, при поясненні категорії стану дієслів) або розвивав його окремі ідеї, зокрема синтаксичні (якщо російський мовознавець дав характеристику

---

[18] Німчук В.В. *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* К., 1985, 199–202.

речення, яка базувалася на логічному підґрунті, в "Риториці"[19], то І.Могильницький, по суті, першим у XIX ст. довів приналежність вчення про речення саме граматиці).

І.Могильницький часто апелював до ідей О.Копчинського, який у своїй граматиці польської мови опирався на філософсько-граматичні дослідження[20], звертаючись до творів Д.Марсе [ГрК: 60] та Е.-Б.Кондильяка [ГрК: 99, 193]. Галицький дослідник продублював О.Копчинського тільки в дефініції дієслова. В інших місцях граматики він розвинув на українському ґрунті окремі ідеї польського автора: а) міркування про два начала – "логічне" і "народний звичай" при вивченні синтаксису і частково морфології (прикметника); б) розуміння знакової сутності мови, яке в рукописній граматиці виявилось в узагальненні "знакъ формы"; в одному випадку – це конкретне закінчення, що є своєрідним маркером типу словозміни іменників, в другому – це "знакъ рода", який трактується комплексно, бо вбирає в себе менші компоненти, як "народный звичай", "полъ", "окончениє" і "склонене" [ГрМ: 95]; в) поняття "форма", яке несло ідею словозміни іменників жіночого, чоловічого, середнього родів і далі реалізувалась у граматиках М.Лучкая, І.Вагилевича, Й.Лозинського[21]. І.Могильницький використовував термін "частина мови", можливо, під впливом відповідника "część mowy" з граматики польського автора. Визначаючи сутність узгодження, І.Могильницький ввів термін "згажатися".

У рукописній праці галицький дослідник поєднав різні теоретичні підходи для визначення сутності української літературної мови. Це були свіжі та нові ідеї, які в наукову парадигму українського мовознавства XIX ст. він увів першим.

Умовні скорочення:

Вѣдомѣсть (1910): "Вѣдомѣсть о Рускомъ языцѣ" в: *Фільольоґічні праці Івана Могильницького. Українсько-руський архив.* T.V, Львів, 1-70.

ГрЗ: Зизаній Л. *Граматика словенська.* К., 1980.

ГрК: *Grammatyka języka Polskiego*. Przez X. Onufrego Kopczyńskiego. W Warszawie, 1817.

---

[19] Ломоносов М.В. "Краткое руководство к красноречию", в: М.В.Ломоносов. T.VII, 117-132.

[20] Kopko P. *Krytyczny rozbiór grammatyki narodowej O.Kopczyńskiego*. W Krakowie. 1909, 7.

[21] Лучкай М. *Граматика слов'яно-руська.* К., 1989; *Grammatyka języka Małoruskiego w Galicii ułożona przez Jana Wagilewicza.* Lwów, 1845; *Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego) napisana przez Ks. Józefa Łozińskiego.* W Przemyślu, 1846.

ГрЛ: Ломоносов М.В. "Российская грамматика", в: М.В.Ломоносов, *Полное собрание сочинений. Т.VII. Труды по филологии 1739–1758.* М.–Л., 1952.

ГрМ: "Грамматыка ѧзыка Σлавено-рѹΣкогѡ"", в: *Фільольоґічні праці Івана Могильницького. Українсько-руський архив.* Т.V, 71-215.

ГрС: Smotryćkyj M. *Hrammatiki Slavenskija pravilnoe syntagma.* Jevje 1619. Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatsch. Frankfurt am Main, 1974.